

Գ(565)

Ղ-15

ՍՍՐԳԻՍ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԵՂԵՌՆԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

16502 250591

ԱՍ
ՆԵ ՀԱՄԿՁԻ
1-500-000
ՀԱՅԵՐ
ՄԵՆԵՐ
ՀԱՅՐԵՆԻ-ՔԻՆ
ՀԱՐԱՐ

1915

ՀԿ

Քանի ճեպարած, ճեպե ճեպարած,
Քանի անկեղծ, անկեղծ անկեղծ,
Եւ Լոյսը սպայե՛րն անկեղծ, ու անկեղծ
Խաբէր չա՛ր անկեղծ խաբար!
Քեզ Լոյս Ի Գեղար.

ՏԳԱՐԱՆ ՍՆԻԱՆ
ՊԵՐՈՒՅԻ

1905

ՍԱՐԳԻՍ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

10
2 15

«Մոսկովյան Համալսարան»

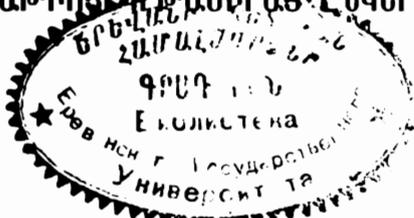
1 Մայիս 1965
Ինստիտուտ

Միսյան
Մոսկովյան Համալսարան

ԵՂԵՌՆԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱԼԱԹԻՈՑ ԿՐԹԱԾԵՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏԳԱՐԱՆ ՍԵՒԱՆ
ՊԵՐՈՒԹ

1965

Այս գիրքը կը ձօնենք Մեծ Եղեռնի Յիսմամբակիին, եւ Մալաթիոյ մահատակեալ հայութեան անմոռամալի յիշատակիին:

1915-ին երէշ միւսգնորու ձեռքով, ողջակիզուեցան երկու միլիոն Հայեր, ամէն տարիքէ ու սեռէ:

Անոնք մահատակուեցան իրենց քրիստոնէական հաւատքին եւ հայրենիքի ազատագրութեան սիրոյն:

Որքան տոնն որ Հայու արիւն կայ մեր երակներում մէջ, պէտք է յիշենք ու յիշեցնենք 1915-ի սեւ քուակամը՝ մեր իրերայաջորդ սերունդներում եւ երկիւզածօրէն խոնարհիմք անոնց անքաղ ու անյայտ շիրիմներում առջեւ, ոգեկոչելով իրենց յաւեո խնկելի յիշատակը:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Կը հրատարակենք «Եղեռնի Հետքերով»ը քանի մը պատճառներով եւ մտահոգութեամբ :

Ա.— Ոգեկոչել Մալաթիոյ մահատակեալ հայորդիներու՝ եւ մանաւանդ ամբողջ հայ մահատակներու յաւէտ խնկելի յիշատակը, Եղեռնի Յիմնամակիմ առիթով :

Բ.— Տալ յետ պատերազմեան քաղաքական քէ ազգային անցուդարձերը, որոնք տեղի ունեցան մեր պաշտելի ծննդավայրին մէջ եւ որոնց հետեւեմնով ակամայ, արցունքոտ աչքերով լինցինք մեր պապերու կարմիր արիւնով շագախուած սուրբ հողը եւ ապաստանեցանք Սուրիա եւ Լիբանան, որոնք այնքան ազնուութեամբ եւ վեհանճնութեամբ ասպնջականութիւն շնորհեցին, մեր տարաբախտ ցեղի կմախփացած խըլեակներուն :

Գ.— Կորուստէ փրկելու կանխահոգութեամբ՝ տալ Հալէպի մեր յարգելի հայրեմակիցներուն եւ Մալաթիոյ կրքասիրացի յոյժ գնահատելի գործը, քաղելով մեր սարեց քէ գործօն հայրեմակիցներէն, մեր վարչութիւններու ատեմագրութիւններէն և մեր հայրեմակցական մամուլէն :

Եթէ թերացումներ ու մոռացումներ կան, թող մե-

բողամիտ ըլլան ընթերցող մեր սիրելի հայրենակիցները, ազնիւ ոգիով մը :

Կը յուսամ, թէ Մալաթիացիներու եւ իր միակ կազմակերպչական ուժը հանդիսացող Կրթասիրացը իր բոլոր մասնամիւղերով անխտիր գոհ կը մնան մեր այս առաջին համեստ ձեռնարկէն ու կը հանին քաջալերել հայ մշակոյթին ծառայելու ձգտող որեւէ գործ կամ հրատարակութիւն :

Երկիրածօրէն կը խոնարհիմք մեր երկու միլիոն հայ նահատակներու անթաղ շիրիմներուն առաջ՝ գոչելով . «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի» :

Դու՛մ մոռցուած չէ՛ք ո՛վ մարտիրոսներ ,

Դու՛մ կ'ապրի՛ք մեր սրտին ու հոգիին մէջ ո՛վ նահատակներ ,

Դու՛մ մեռա՛ք եւ սակայն Ձեր սուրբ արիւնէն վերածնան Հայն ու Հայաստանը, որոնք կը դիմեն դէպի լուսաւոր ապագան, անվիատ եւ հաստատ քայլերով՝ Մայր Հայրենիքին թէ Սփիւռքի մէջ :

Ո՛ղջ է Հայութիւնը ,

Կանգուն է առնական, ազատուէր եւ մարտնչող Հայ ժողովուրդը :

Փա՛ռք եւ ողջո՛յն իտէալիստ իմ ցեղին ու հազարփառք յաւէտ անմոռաց մեր սուրբ նահատակներու անմահ յիշատակին :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՄԱԼԱԹԻԱՅԷՆ ՀԱԼԷՊ

ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԵՏՔԻ ՅՈՒՇԵՐ

Առաջին համաշխարհային աշխարհաստան պատերազմը մեծ աղէտ մը եղաւ մարդկութեան գլխին : Ամենէն շատ տուժողը, մենք՝ Հայերս եղանք այդ աղէտէն :

Գերմանիա իր զինակիցին՝ Թուրքիոյ լիակատար աջակցութիւնը ապահովելու միտքով, կը թելադրէ տեղափոխել Թրքահայութիւնը, որպէսզի ներքին ճակատի վրայ ինքզինք ապահով զգալով, կարենայ իր ոյժերը կեդրոնացնել դէպի արտաքին ճակատ :

Թուրքիա այս հրահանգը կ'ընդունի իբրեւ երկինքէն իջած սրբազան պատգամ եւ օգտուելով մեծ տէրութիւններու զբաղուած վիճակէն, պատեհ առիթը ներկայացած կը համարէ իր մեծ ծրագրի ճիւղային զործադրութեան, — տեսնել Հայաստանը առանց Հայոյ, միանգամայն միշտ պատուելի հայկական բարենորոգման պահանջներէն, հայկական դատէն, մէկ խօսքով զլիսու ցաւանքէ, — եւ ահա իր գէնքը կ'ուղղէ Թրքահայ հատուածի կուրծքին, կը դիմէ ցեղասպանութեան . . . : Պատմութեան մեծագոյն ոճիրը, որուն նմանը ոչ միայն մեր, այլեւ բնդհանուր ազգաց պատմութիւնը դժուար թէ արձանագրած ըլլայ :

ՍԵ՛ւ օրեր, մղձաւանջային սեւ տարիներ... :

Տարազրութեան երեք կարաւաններ իրար ետեւէ կը մեկնէին Մալաթիոյ Ալմալ Օղլիի Պաղչէն, անցնելով օձապտոյտ ու անանցանելի կիրճերէ, անջրգի եւ զարտուղի ճամբաներէ : Մնացորդացը կը հասնի Սուրուճ ու անկէ սեւ Տէր-Չօր՝ կ'ենթարկուի ուրիշ քաղաքներու իր ցեղակիցներու ճակատազրին :

Որբերեանի կանանչի աւազանը, — Մալաթիան, — զարձաւ ջարգի կեդրոն, կարմիր ովկէան... Հայաստանէն թէ Փոքր Հայքէն տարազրուած հայերը ըսպաննուեցան Ինտարա, Թաշ Թէփէ, Ֆրրընճըլար, Քիւնտիպէկ եւ Վարի Քաղաքի Ղարըխը... :

1915ի Յունիսին Կարնոյ, Երզնկայի, Սամսոնի Սերաստիոյ, Արարկիրի, Ակնի եւ այլ դաղթականներու կարաւաններուն կոտորակները կը հասնէին Մալաթիա եւ անկէ կը քշուէին դէպի Տէր-Չօրի անապատները՝ հազար ու մէկ պատուհաններէ եւ փորձանքներէ ետքը... : Ահա՛ այդ սպանդանոց զրկուած բազմութեան ընկերացուցին նսեւ Մալաթիոյ ընիկ Հայերը :

Թուրքը ոտնակոխեց ամէն սրբութիւն, — Թայէաթի հրահանգը կէտ առ կէտ զործադրուած էր եւ Մալաթիոյ Հայերը անխնայ կոտորուած՝ Թուրք ու Քիւրտ դահիճներէն. միայն Գրդրյ-Պաշ Քիւրտերն էին որ խրնայեցին, պահեցին հայերը, իրենց պետին Պալիեանցի Պօզօ աղայի թելադրութեամբ :

1917-ին, Կարնոյ Հայ-Կաթոլիկներու առաջնորդը՝ Գերապայժառ Յովսէփ Եպս. Մեյքիսեղեկեան, պատկառելի ծերունի մը, Աստրիական դեսպանին միջամտութեամբ աղատած, եկած էր Պարրերդ եւ անկէ ալ Մալաթիա ու տեղաւորուած տուն մը, որովհետեւ հայ կաթողիկէ եկեղեցին, իր առաջնորդարանով տղոց եւ

ազջկանց դպրոցներով դրաւուած էր, կառավարութեան կողմէ: Անիկա հուրէն ու սուրէն ազատած Հայերուն համար իր տան մէջ թիւ պատարագներ կ'ընէր: 1917-ի Զատիկին ալ պատարագ մը ըրաւ, մխիթարելով ազատուած Հայերը:

Այս պատարագը տեղի ունեցաւ դռնփակ, բակին մէկ անկիւնը, շարժական խորանով մը: Տարիներէ ի վեր կրօնական նման արարողութեան մը կարօտը քաշող մեր հայրենակիցները, կիրակի առաւօտուն մաթառ մաս հաւաքուեցան եկեղեցւոյ բակը: Ներկայ էինք ես ու մայրս ալ, իսկ քոյրս Ռոզան ծծկեր մանուկ մօրս գիրկը, — նաեւ հօրեղբօրս կինը Պայծառը իր երեք մանչ զաւակներով: Հա'յրս, որ միշտ Հայ-կաթողիկէ եկեղեցւոյ դպրապետութիւնը կը վարէր եւ Մայրեկեղեցիի ալ հանդիսաւոր արարողութիւններուն իր դրական մասնակցութիւնը կը բերէր, զօրանոցը ըլլալուն հարկադրարար կը բացակայէր:

Գերապայծառը երբ զգեստաւորուած դուրս եկաւ խուցէն, շատ յուզիչ, սրտաճմլիկ տեսարան մը պարզուեցաւ: Ներկաներու աչքէն արցունքը, — խինդի ու զոհունակութեան արցունք, — մարգարիտի հատիկներու նման վար կը զլորէր... Հոգեկան թեթեւութիւն... Ա՛խ, արդեօք ե՞րբ բախտը պիտի ժպտէր ազատ-համարձակ, անվախօրէն ունկնդրելու կրօնական արարողութիւնները...:

Շատերուն հետ, ինչպէս մայրս, հօրաքոյրս՝ Քոյր Յակինթան, — որ գինաղաղարին ողջ մնացած իր մայրապետ ընկերներուն հետ Պոլիս անցաւ ու հոն վախճանեցաւ 1945-ին, — երբ կ'արտասուէին՝ տղու հոգիս կը զգար թէ բանի մը կարիքը ունէինք մենք, — Աղատութեան, — ըսի:

— Մի՛ լար, մի՛ լար, մայրի՛կ, այս ա՛լ կ'անցնի...:

— Այս ցաւը անցնելէ ցաւէն չէ տղա՛ս, կը մխա՛յ, միշտ կը մխա՛յ...

**

1917 Սեպտեմբերին Մալաթիոյ նոր կառավարիչը բնիկ կարնեցի Շէվքէթ պէյ, Գերապայծառին . ծանօթ ըլլալուն, աչք կը դոցէ եւ թոյլ կու տայ շարունակելու պաշտամունքը մինչև Սրբազանի . Պոլիս մեկնումը : Սրբազանը կ'ըլլայ իրաւ հովիւ մը, որ իր ոչխարները կը փնտոէ ու կը միաւորէ զանոնք :

Տարադրութեան ութերորդ ամիսը, 1916 Փետրուար, կաթոլիկ եւ Բողոքական Հայեր ազատ ձգուած էին տարադրութենէ, այսպիսով Մալաթիոյ մէջ զըտնուած հայերու թիւը հետզհետէ կ'աւելնար, տարադրութեան ճամբաներէն հրաշքով ազատուածներով :

Գրըլ-Պաշ գիւղերու եւ այլ բարեւիտ քիւրտերու քով մնացած հայեր, — Մալաթիացի կամ ո՛չ, — կամաց-կամաց քաղաք կու գային եւ 28 Հոկտեմբեր 1918-ին երբ զինադադարը կը կնքուէր, Մալաթիոյ մէջ հայոց թիւը կը հասնէր երկու հազար անձի :

Օսմանեան կայսրութիւնը չարաչար պարտուած էր ու իր քաղաքականութիւնը կը փոխուէր :

1919-ին Մալաթիոյ նոր կառավարիչ կը նշանակուէր քիւրտ Պալիլ Բէհմի պէյը, որ ըստ երեւոյթին մեղմ ու բարեացակամ մէկն էր :

Զինադադարի ուրախ աւետիսին հետ մարդկութիւնը ազատ չունէ մը կը քաշէր եւ Հայերն այ պատիկ չունէ մը՝ Մալաթիոյ մէջ, սակայն թուրքը տակաւին յայտեցած չէր եւ ամենափոքրիկ առիթ մը չէր փախցնէր նոր չարիք մը բնկուի :

Մալաթիոյ մէջ միակ մարդասիրական հաստա-

առութիւնը Գերման որբանոցն էր, ուր պատասպարուած էին Երեք հարիւր կոյր որբեր: Վարիչը՝ Գերման մը, զոր Հայերը «Հայրիկ» կը կոչէին, չափազանց թըրքասէր մէկը, իր հայ պաշտօնեաներն ու դործաւորները, իր իսկ ձեռքով, — քրիստոնէի ձեռքով, — յանձնեց թուրք դահիճներուն. անոնք մահը գրկեցին խիստ չարչարանքներու տակ... Իբրեւ թէ իր գրեկուն վրայ, հրահանգը կու դայ քրիստոնեայ-խաչապաշտ, պետութեան մը քրիստոնեայ որջէն՝ Պերլինէն...:

Կառավարութիւնն ալ որբանոց մը բացաւ եւ հաւաքեց մօտ հարիւր որբեր: Հսկիչը, որ Հաճի մըն էր, Ահմէտ Էֆ. օրական քանի մը անգամ դուրս կը ծեծէր անոր ասոր հաւատացնելով, որ ինք մաքուր մէկն է եւ ունէ մէկուն վնասելու դիտաւորութիւն չունի, ահա՛ այս մարդը այդ փոքրիկներուն տրամադրուած սնունդը իւրացնելով, զանոնք կը հիւանդացնէ ու ամէն օր մաս-մաս աղիւսի կառքերով Էօրէնի դաշտը փոխադրել տալով հոն ողջ-ողջ թաղել կու տայ, հիւանդութիւնք չփոխանցուելու պատճառարանութեամբ:

Գազա՛նը, դազա՛ն է, իր բնագոյր չի փոխեր, ժառանգորդն է իր նախահայրերուն ճիւղ թէմիւրլէնկներու...:

Տարագրութենէն ետք, Մալաթիոյ Հայ բեկորներուն համար նախախնամական բարիք մը եղաւ Ահմէտ Ալի պէյի Մալաթիա դառնալը 30,000 զօրքով, որուն հրամանատարն էր ինքը: Մալաթիան դարձաւ զինուորական բանակատեղի: Հայրս շինեց բանակին համար փուռեր, բաղնիքներ եւ ինչ որ պէտք էր...:

Ահմէտ Ալի պէյի կիներ, չափազանց հայասէր մէկը, ըստ ոմանց հայ, աղատեր էր երկու հայ հարիւրապետներ: Իր գինուորները շատ լաւ միճարներունք ունեցան հայոց հանդէպ ոչ մէկ վնաս հասցնելով: